

Tanzaniaanse roofoorkunst
in Berlijn

Kigiilya wil naar huis

In het Humboldt Forum in Berlijn maakt een beroemd beeld van het Tanzaniaanse eiland Ukerewe deel uit van een tentoonstelling. Talengwa Kaseza Lukumbuzya, de koning van Ukerewe, ging kijken.

tekst & beeld Mar Oomen

In het Humboldt Forum in hartje Berlijn staat Talengwa Kaseza Lukumbuzya, de koning van het Tanzaniaanse eiland Ukerewe, voor een grote glazen vitrine met daarin een wonderlijk, spierwit beeld van een menselijk figuur, Kigiilya genoemd. Ter hoogte van zijn kruis en waar een oor en de neus zouden moeten zitten is het beeld rood gekleurd, de benen eindigen in rode stompjes, een lange roodkleurige streep lijkt de witte schedel in tweeën te splitsen. De aanblik van het beeld maakt indruk. Terwijl curator Maike Schimanowski omstandig uitlegt waarom het eruitziet zoals het eruitziet, wordt koning Kaseza een kort moment overmeesterd door emoties. 'Misschien kan ik met de terugkomst van Kigiilya eindelijk onze families verenigen', mompelt hij, 'en mijn voorouder koning Lukonge het graf geven dat hij verdient: bij de andere koningen van mijn eiland.'

Kaseza is ook ontroerd door de zorgvuldigheid waarmee het Humboldt Forum het beeld tentoonstelt. Want niet de echte Kigiilya staat opgesteld, maar een 3D-presentatie ervan. *'No consent, no object'*, is het motto van de curatoren

van de tentoonstelling *Exhibiting.Omissions: Objects from Tanzania and the Colonial Archive*. Geen toestemming van de rechtmatige eigenaren om te exposeren? Dan ook geen object om het publiek te tonen, in ieder geval niet het origineel.

Naast de vitrine hangt een tekening gemaakt door de Duitse cartograaf/ethnoloog Oscar Baumann zoals hij het houten beeld in 1892 in het paleis van koning Lukonge in Ukerewe aantroef: de voeten, de piemel, de neus en beide oren zitten er nog netjes aan. Naast de vitrine hangt ook een foto van Kigiilya zoals hij er nu waarschijnlijk uitziet, en zoals Kaseza en ik hem kennen uit verschillende publicaties over Afrikaanse kunst: behoorlijk gehavend en zonder voeten, penis, neus en oor. En met één oog doorboord.

Het houten beeld zelf ligt veilig opgeborgen in de depots van het Etnologisch Museum van Berlijn. Dat krijgen we, hopen we, morgen te zien. Curatoren Maike Schimanowski, Kristin Weber-Sinn en Paola Ivanov hebben maar liefst drie dagen uitgetrokken om de koning (*'omukama'* wordt hij op zijn eiland genoemd) rond te leiden en te woord te staan. Alsof ze, als Duitsers, wat goed te maken hebben tegenover een Tanzaniaan. En misschien is dat ook wel zo. Kaseza: 'Van

alle *wazungu*, alle witten die ons land bezochten of bezetten, werden alleen de Duitsers *wazungu wakali* genoemd: wrede witten.'

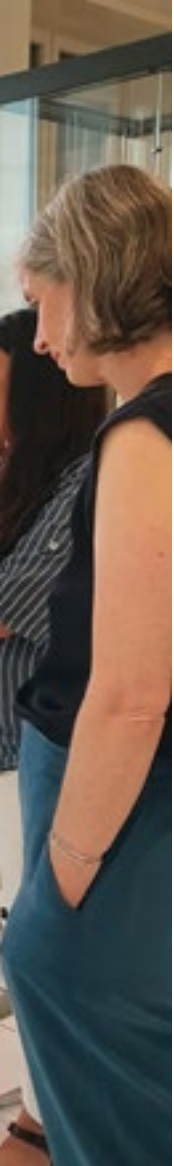
Maar hoe komt het dat het beeld dat Baumann tekende er zo anders uitziet dan het houten beeld op de foto? Daarop is Kigiilya ernstig toegetakeld, het lijkt mishandeld, gemarteld zelfs. Door wie? Waarom? Hoe kwam het beeld in de Duitse depots terecht, waarom hebben ze het al die jaren bewaard, waarom willen of durven de curatoren het origineel niet op te stellen? Waarom is het überhaupt vertegenwoordigd in deze tentoonstelling? En wat moet de huidige koning ermee, hoe wist hij van het bestaan ervan?

Waar staat dit beeld voor?

Al een tijdje bezig met een onderzoek naar de geschiedenis van Ukerewe, een eiland in het meer van Victoria waar ik geboren ben in de tijd dat mijn vader er als arts werkte in het ziekenhuis van de witte zusters, was ik in december vorig jaar op bezoek bij Kaseza Lukumbuzya, de omukama van het eiland. Hij woont in Wenen. Zijn vader was de laatste koning in functie. Om van zijn land makkelijker één natie te kunnen maken had president Julius Nyerere na de onafhankelijkheid

De koning van Ukerewe bij het niet-originele beeld van Kigiilya

Kigiilya in het depot van het Etnologisch Museum in Berlijn

de koningen hun politieke macht ontnomen – de vader van Kaseza benoemde hij eerst tot vertegenwoordiger van Tanzania bij de Verenigde Naties in New York en vervolgens tot diplomaat in achtereenvolgens India, de Verenigde Staten, Zweden en Canada.

‘Sindsdien’, zegt Kaseza, die voornamelijk opgroeide in Zweden maar tijdens een stage in Wenen verliefd werd op een Oostenrijkse, ‘zijn wij, koningen van Tanzania, de *cultural custodians* van onze mensen, bewaarders van ons erfgoed. Zie mij als een soort cultureel ambassadeur van mijn eiland.’

Net als zijn vader laat Kaseza zijn zaken voor en op het eiland waarnemen door een *mkamambili*, een onderkoning. Ze bellen en appen elkaar wekelijks, soms zelfs dagelijks. Maar nu hij met pensioen is – Kaseza werkte in Wenen voor een organisatie van de Verenigde Naties – wil hij meer kunnen betekenen voor zijn mensen. Tijdens zijn jaarlijkse bezoeken heeft hij Ukerewe zien veranderen van een rijk en vruchtbaar eiland in een arm, schraal, uitgeput gebied, met nog maar één ziekenhuis voor driehonderdduizend mensen en een enorm tekort aan leerkrachten. Klassen met meer dan honderd leerlingen zijn

niet ongewoon. Kaseza: ‘Terwijl het onderwijsniveau van de eilanders zo hoog is geweest. Sinds de onafhankelijkheid heeft het eiland zeker honderd professoren afgeleverd!’

Hij zou ook graag het paleis van zijn grootvader restaureren en dat van zijn overgrootvader herbouwen. Op internet heeft hij daar een tekening van gevonden, gemaakt door een Schotse ontdekkingsreiziger die er eind negentiende eeuw op bezoek was. Een aantal jaren later zou het door de Duitsers vernield worden. Als ik Kaseza voorstel om samen op zoek te gaan naar het verloren erfgoed is hij meteen enthousiast, eindelijk iets concreets dat duidelijk bij zijn taak als *cultural custodian* past: opsporen van cultureel erfgoed. Tegelijkertijd heeft hij niet veel vertrouwen in onze onderneming. Iedere poging die hij en zijn

familie tot nu toe op dat terrein hebben ondernomen, liep op niets uit.

Ikzelf hoop op deze manier iets voor mijn geboorteeiland te kunnen betekenen. Als kind van witte, katholieke missieartsen heb ik toch, vind ik, een zekere schuld te vereffenen, ook al had ik part noch deel aan de roof en inheligheid van destijds. Uit dagboeken van witte paters die ik in Rome heb mogen inzien voor mijn onderzoek naar de geschiedenis van het eiland weet ik in ieder geval dat er ‘van alles’ aan erfgoed is, of moet zijn geweest. Eind 1938 schreven de katholieke missionarissen dat ze koning Gabriel Ruhumbika, de grootvader van Kaseza, op zijn sterfbed hadden weten over te halen een kist aan hen af te staan die vol zat met voorwerpen waaraan hij als koning macht ontleende: amuletten, hoorns, wapens en nog veel meer, voornamelijk spirituele attributen.

Maar hoe pak je zoiets aan? Erfgoed opsporen en mogelijk terughalen.

Ik ga te rade bij Jos van Beurden, specialist in koloniaal cultureel erfgoed en de teruggave ervan. Hij vertelt over samenwerkingsverbanden tussen Duitsland en Tanzania en over actievoerders met een Afrikaanse achtergrond die in Wenen en Berlijn al jaren strijden voor teruggave van objecten. De laatste jaren is er een verandering ten positieve gaande in de houding van overheden en musea tegenover aanspraken op koloniaal erfgoed. Steeds meer landen passen de regel toe dat geroofde objecten uit koloniale gebieden deel zijn van hun nationale erfgoed en daarom niet mogen worden vervoerd. In Duitsland, België en Nederland is dat al het geval. Frankrijk heeft nieuwe wetgeving in voorbereiding. Groot-Brittannië is nog niet zo ver. En ook veel missie- en zendingsorganisaties houden nog, zegt Van Beurden, de boot af. Die weten zich niet zo goed raad met verzoeken om restitutie. Van Beurden adviseert ons in ieder geval musea eerst een e-mail te sturen voor we ze bezoeken.

Ik speur het internet af, stel een lijst op van musea die mogelijk iets van het eiland in huis hebben, en maak opzettes voor e-mails. Voor de zekerheid kijk ik in een groot dik boek over Afrikaanse kunst dat ik van mijn ouders geërfd heb. Warempel, er staan voorwerpen en beelden in die afkomstig zijn uit Ukerewe, onder een ervan staat een korte maar tamelijk dramatische beschrijving: het is Kigiilya. Ik stuur een foto van het beeld en de tekst naar Kaseza. In zijn familie doen verhalen de ronde over grote houten beelden van voormalige koningen die allemaal zouden zijn verdwenen, maar nee, dit beeld zegt hem

Steeds meer landen erkennen dat geroofde objecten uit koloniale gebieden deel zijn van hun erfgoed en dus niet mogen worden vervoerd

niets. We proberen het verhaal op te sporen waar de beschrijving in het kunstboek zich op baseert.

Het is van Gerald Hartwig, een Amerikaanse historicus die in 1968 maandenlang onderzoek deed op het eiland Ukerewe. Over zijn bevindingen schreef hij tal van publicaties die allemaal via het internet of universiteitsbibliotheken te traceren zijn, maar uitgerekend het artikel over Kigiilya lijkt onvindbaar. Ook Hartwigs weduwe kan ons niet verder helpen. Het verhaal staat in *Tribus*, een tijdschrift uitgegeven door het Linden-Museum für Völkerkunde, Stuttgart 1969. En dan ineens blijkt nota bene een Nederlandse antiquair juist die uitgave gewoon in huis te hebben.

Koning Machunda, een verre voorouder van Kaseza, had het beeld gekregen van een handelsrelatie die halverwege de negentiende eeuw een tijdje op zijn eiland bivakkeerde. Precies op de dag dat het houtsnijwerk gereedkwam, stierf een machtige oom van Machunda. Maar de spirituele vermogens van deze koning bleken zo groot dat het hem lukte om de geest van zijn oom bezit te laten nemen van het houten beeld, waardoor het over extra gaven beschikte. Door onder meer op tijd voor voldoende regen te zorgen – niet te veel en zeker ook niet te weinig – hielp het beeld hem aan de macht te blijven en mogelijke belagers op afstand te houden.

Toen Machunda stierf, werd zijn zoon Lukonge tot koning gekroond en met de troon erfde hij ook Kigiilya. Lukonge was er heel zuinig op. Anders dan alle andere attributen die hem macht gaven, bewaarde hij Kigiilya in zijn slaapkamer, waar hij het liet bewaken door een vrouwelijke lijfwacht. Alleen speciale gasten kregen het beeld te zien.

Ondertussen had in het Reichskanzlerpalais in Berlijn de conferentie plaatsgevonden waarin Europese landen het Afrikaanse continent onder-

objecten van deze ‘natuurmensen’ te verzamelen en bij hem in Berlijn af te leveren.

Want door de objecten te bestuderen die mensen in Afrika in het dagelijks leven gebruikten, konden de Duitse etnologen een idee krijgen van de essentie van de ‘natuurmensen’ en hun manier van leven. En de verzamelaars moesten opschieten, vond men destijds, want door het contact met de ‘geciviliseerde wereld’ dat het gevolg zou zijn van de kolonisatie van het continent, zouden deze ‘natuurmensen-samenlevingen’ weleens heel snel kunnen verdwijnen. Historicus en herkomstonderzoeker Kristin Weber-Sinn: ‘In 1880 had het museum nog zo’n 3500 objecten uit Afrika, in 1914 waren dat er meer dan 55.000. Van heel veel weten we niet eens wat het is, van wie het was en onder welke omstandigheden ze verkregen zijn.’

De Oostenrijker Oscar Baumann was zo’n etnoloog. Jarenlang zwierf hij door Oost-Afrika om informatie te verzamelen over de mensen die er leefden en om het gebied in kaart te brengen. Op het eiland Ukerewe ontmoette hij koning Lukonge en zag hij het beeld waarvan hij een tekening maakte en waarover hij in *Durch Mas-sailand zur Nilquelle* (1894) noteerde: ‘In ieder geval is een metershoge figuur van ebbehout, die ik in Ukerewe vond en die ik interpreteerde als de beeltenis van het overleden opperhoofd, ook gerelateerd aan de vooroudercultus. De favoriete vrouw van de overledene bleef er altijd bij. Gezien de zeldzaamheid van afbeeldingen van het menselijk lichaam in Oost-Afrika, is deze figuur bijzonder interessant.’

In 1895, een jaar na verschijning van het boek van Baumann, ontstond er op het eiland een groot conflict tussen eilanders en met name Oegandese christenen dat ernstige gevolgen zou hebben voor de zittende koning. Volgens sommigen zouden de christenen, die vanaf het vaste land vooruit waren gestuurd door de witte paters, misbruik

missiën, reden om ‘den dwingeland Lukonge met geweld van wapenen tot rede te brengen. Luitenant Kalb leidde de expeditie. Lukonge werd verdreven, zijne residentie in brand gestoken, en zijne goederen, bestaande uit eene groote massa koeien en vrouwen, verbeurd verklaard. De koeien kwamen voor een goed deel in onze handen’.

De Duitsers benoemden de overgrootvader van Kaseza, de neef en rivaal van koning Lukonge, tot de nieuwe koning van het eiland. En behalve Lukonge’s koeien gaven ze de missionarissen ook Kigiilya, het beeld van Lukonge’s vader, het beeld dat hem extra kracht zou hebben gegeven. Waarom? Zouden de missionarissen erom gevraagd hebben? Missionaris Smoor eindigt zijn relaas over het conflict met de Duitsers met: ‘Wij hadden van die gelegenheid gebruik gemaakt, om vasten voet op het eiland te krijgen. De vreeze voor de Duitschers was ook hier weer het begin van de vreeze des Heeren.’

De missionarissen stelden het beeld op in hun kerk, wellicht om hun christenen de gelegenheid te geven er hun woede op bot te vieren. Bij het conflict met de eilanders hadden immers heel wat bekeerlingen het leven gelaten. Het kan ook zijn dat de paters hun volgelingen het beeld lieten mishandelen om te laten zien dat het in feite ‘machteloos’ was, dat er geen geest in kon zitten, dat ze het naar believen konden martelen omdat het toch niets terug zou doen. Om aan te tonen dat hun nieuwe, christelijke geloof superieur was aan dat van de verbannen koning.

Hoe ernstig het beeld mishandeld is, wordt duidelijk een dag na ons bezoek aan het Humboldt Forum, als we in de krochten van het Etnologisch Museum een deel van de spullen mogen bekijken die het museum uit Ukerewe in huis heeft. Met de uitnodiging om naar Berlijn te komen had Kaseza een lijst ontvangen met in totaal 106 artefacten: speren stonden erop, mooi versierde schilden en kalebassen, hardhouten krukjes, muziekinstrumenten, wandelstokken, drinkbekers, kookgerei, een harpoen, visgerei en wat al niet dat eind negentiende eeuw tot het huishouden van een doorsnee eilander moet hebben behoord. Kaseza mocht veertig dingen uitkiezen om nader te onderzoeken. Tot zijn grote opluchting stond Kigiilya er ook tussen, als ‘*Menschliche Skulptur aus holz*’.

Maar voordat we die ochtend de ruimtes betreden waar het museum zijn schatten uit Afrika bewaart, moeten we in een kamertje op de vijfde verdieping van een groot desolaat ogend gebouw met eindeloos veel lange tl-verlichte gangen eerst een verklaring tekenen dat we ons bewust zijn van de gezondheidsrisico’s die een bezoek aan het depot met zich meebrengt – op de objecten en in stofdeeltjes in de lucht zouden resten kunnen zitten van zeer giftige pesticiden en insecticiden die in het verleden gebruikt waren om de opslagplaatsen vrij van ongedierte te houden. Curator Schimanowski: ‘Door alle maatregelen die we nu moeten treffen voelt het weleens alsof de spullen in het depot met al dat gif ons steeds vijandiger gezind zijn. Alsof ze wraak op ons nemen.’

Het Duitse museum heeft 106 artefacten uit Ukerewe in huis: speren, schilden, muziekinstrumenten, kookgerei, een harpoen

ling verdeelden. Duitsland had onder meer een deel van Oost-Afrika weten te bemachtigen, althans op papier, in werkelijkheid moest het land het gebied natuurlijk nog veroveren. Maar etnologen waren verheugd, nu konden zij nog beter onderzoek doen naar wat zij zagen als ‘de natuurmensen’, de mens die aan de oorsprong van alle ontwikkeling stond en die in Afrika nog te vinden zou zijn. Beïnvloed door de ideeën van Adolf Bastian die een culturele geschiedenis van de mensheid wilde schrijven, gaf de toenmalige directeur van het Etnologisch Museum in Berlijn iedereen die ergens in Afrika ‘aan het werk’ was – militairen, koloniale bestuurders, missionarissen, ‘ontdekkingsreizigers’ – de opdracht om zoveel mogelijk

hebben gemaakt van de angst van eilanders voor de Duitsers en hun leefregels hebben opgelegd die veel irritatie opwekten, zoals niet mogen werken op zondag, of maar één vrouw hebben. Volgens anderen zouden de christenen zich hebben verzet tegen de handel in slaven waarmee een aantal soldaten van de koning zich zou hebben ingelaten. Weer anderen beweren dat een neef en concurrent van de koning de bevolking tegen de christenen had opgestookt, erop hopen dat koning Lukonge de schuld zou krijgen en wellicht zijn positie zou verliezen.

Wat ook de oorzaak van het conflict was, voor de Duitsers was het, schrijft de Nederlandse witte pater A. Smoor in *Annalen der Afrikaansche*

Kigiilya in het depot van het Etnologisch Museum in Berlijn

Gehuld in witte stofjassen, blauwe handschoenen en met een groot wit luchtmasker op brengen Schimanowski en Weber-Sinn ons met de lift naar beneden. We lopen een grote stalen deur door, komen in een donkere gang, moeten nog een stalen deur door en ineens, meteen bij binnenkomst, zien we hem. Daar ligt-ie: het houten beeld, Kigiilya, op een groot wit kussen op een soort brancard met daarover een wit laken, alsof hij is opgebaard.

Minutenlang zeggen we helemaal niets, dan begint iedereen door elkaar heen te praten. Als een patholoog-anatoom beschrijft Maïke Schimanowski de verwondingen: afgebroken voeten, afgebroken piemel, afgebroken neus, grote barst in de schedel – en ontdekt er een die ze niet eerder heeft gezien, onder de rechter ribben, het hout is er droog, splinterig, niet geolied zoals de rest van het lichaam. Kaseza maakt foto's voor zijn familie. Kristin Weber-Sinn vertelt dat uiteindelijk de Duitse officier Paul Kollmann het beeld bij het Etnologisch Museum heeft afgeleverd. In 1897. Hij moet erover gelezen hebben in het boek van Baumann. Of erover gehoord tijdens zijn bezoeken aan het eiland. Heel veel van de spullen die op de tafels voor de vitrines liggen uitgesteld, zijn door hem ingebracht.

Kristin Weber-Sinn: 'Hoe hij eraan gekomen is, weten we niet. Of hij ze heeft gekregen, gekocht, gestolen, of met geweld geroofd; dergelijke informatie ontbreekt over het algemeen in

onze archieven. Van wie de spullen eerst waren, waar ze voor dienden, wie ze heeft gemaakt, het is eigenlijk allemaal onbekend. En dat geldt voor heel veel artefacten in onze depots. Het zijn omissies, daarom heet onze tentoonstelling ook *Exhibiting Omissions*. Alles wat we niet weten, of wat is verdwenen, hebben we in de expositie roze-rood gekleurd, en je hebt het gezien: heel veel is in die kleur.'

Aljaren doet het Nationaal Museum van Tanzania samen met het Etnologisch Museum onderzoek naar de geschiedenis van Tanzania, op verzoek van de Tanzanianen in eerste instantie vooral naar die van koningen en machtige handelaren en naar het verzet dat Tanzanianen tegen de Duitsers hadden geboden. De depots in Berlijn bleken enorme hoeveelheden oorlogsbuit te herbergen die 'vergeten' was, of verloren gewaand: speren, pijlen, bogen, tassen vol attributen van geëxecuteerde genezers, maar ook eindeloos veel geweren, voor het museum destijds niet interessant, omdat vuurwapens niet pasten bij het beeld dat men had van de Afrikaan als natuurmens.

Door de pandemie en institutionele verwikkelingen stonden de plannen van Tanzania en Duitsland om samen een tentoonstelling over hun bevindingen te organiseren een tijd stil. Wellicht ook geïnspireerd door de beladenheid van

de plek waar het Humboldt Forum gevestigd is – indertijd stond er het kasteel van kolonistator Kaiser Wilhelm II – grepen de curatoren in Berlijn de gelegenheid aan om een zeer kritische tussententoonstelling samen te stellen over de inzichten die ze tijdens het onderzoek in de depots hadden opgedaan, met name naar de wijze waarop de Duitsers als kolonistatoren te werk waren gegaan.

Ondertussen zou het Nationaal Museum van Tanzania contact zoeken met de nabestaanden van voormalige eigenaren van objecten uit de Duitse depots die ze graag in de grote, gezamenlijke tentoonstelling willen opnemen. De koning van Ukerewe stond ook op het lijstje.

Waarom de curatoren Kigiilya graag willen tentoonstellen? Schimanowski: 'Er is zoveel over hem bekend, aan de hand van dit beeld zijn zoveel verhalen te vertellen. Maar Kigiilya is ook heel erg aanwezig. Gewoonlijk staat hij in de vitrine naast de ingang. Iedere keer als ik in het depot moet zijn, draai ik me eerst naar hem om, kniel ik voor hem neer en groet ik hem. Hij zoekt erkenning, hij wil gezien worden.'

Het beeld is het bewijs, zeggen Schimanowski en Weber-Sinn, van het gebrek aan eerbied van vorige generaties voor een hun vreemde cultuur. Het staat voor de maniakale verzamelwoede van de Duitsers en voor de gewelddadigheid van het koloniale systeem. 'Kigiilya wil rust', zegt Kaseza. 'Hij wil gewoon naar huis.'

Die middag tijdens de lunch zegt Paola Ivanov, conservator bij het Etnologisch Museum van de collecties uit Oost-, Noordoost-, Centraal- en Zuid-Afrika, dat Kigiilya op de lijst staat van terug te geven objecten. Namens de Duitse overheid heeft de Stichting Pruisisch Cultureel Erfgoed daarvoor toestemming gegeven, de Tanzaniaanse overheid hoeft alleen nog maar een officieel verzoek in te dienen. Die middag biedt Ivanov koning Kaseza ook een residentie aan. Geheel op kosten van het museum mag hij hier met een door hem samen te stellen groep mensen zo lang als nodig is onderzoek komen doen naar alle objecten uit Ukerewe die zij in hun depots hebben. Volgend jaar komt er ook een groep Masai.

'Hoe zou het zijn', zegt Kaseza die avond, 'als Duitsers als teken van verzoening mij komen helpen om op het eiland het paleis van koning Lukonge en al zijn voorouders te herbouwen en dat als museum in te richten. Opdat Kigiilya veilig thuis kan komen. En het eiland en de families van onze in het verleden rivaliserende koningen eindelijk echt rust kunnen vinden.' ■

De tentoonstelling Exhibiting Omissions: Objects from Tanzania and the Colonial Archive is t/m 24 juni 2024 te zien in het Humboldt Forum in Berlijn, humboldtforum.org. Mar Oomen werkt aan een boek over de geschiedenis van Ukerewe. Het onderzoek daarnaar werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (fondsbjp.nl), het Letterenfonds en een crowdfunding-actie